

หลักพุทธะ 3 รู้ ตื่น เบิกบาน: นวัตกรรมทางความคิด เพื่อส่งเสริมพุทธเกษตรอย่างยั่งยืน

3 Buddha Concepts of Comprehension, Awakening, Exaltation: Conceptual Innovation for Encouraged Sustainable Buddhist Agriculture



พระครูปลัดสุวัฒน สุวตฺตโน

Phrakhrupalad Suwat Suwatthano

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding Author's E-mail: thesis.5611405937@gmail.com

Tel. 085-172-9969

Received July 9, 2023; Revised July 20, 2023; Accepted January 22, 2024

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการเชื่อมโยงความรู้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาประยุกต์ให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ที่จะนำไปต่อยอดทางความคิดให้กับการศึกษาพุทธเกษตร หรือ การเกษตรวิถีพุทธ มีวัตถุประสงค์ คือ การนำเสนอ นวัตกรรมทางความคิด ด้วยชุดแนวความคิด “หลักพุทธะ 3: รู้ ตื่น เบิกบาน” อันประยุกต์เพื่อเป็นหลักธรรม ในการส่งเสริมพุทธเกษตร หรือ การเกษตรวิถีพุทธ ที่เป็นเสมือนเครื่องมือทางปัญญาเพื่อให้เกิดความ สร้างสรรค์เป็นผลงานทางนามธรรมที่จะนำไปประยุกต์ในการทำเกษตรวิถีพุทธให้เกิดเป็นรูปธรรมและ สร้างสรรค์ได้เป็นอย่างดี เป็นเสมือนปутьทางความคิด ด้วยความหลัก คือ รู้ (Comprehension), ตื่น (Awakening), เบิกบาน (Exaltation)

ผลการศึกษาพบว่า 1) รู้ คือ เป็นผู้เฝ้ามองความรู้ เป็นผู้รู้ และเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ได้ 2) ตื่น คือ ตื่น จากความคิดเดิมๆ ตื่นจากความลุ่มหลงเดิมๆ ตื่นจากความปิดกั้นโอกาสในการเจริญก้าวหน้าต่างๆ 3) เบิก บาน คือ เบิกบานกาย ยิ้มแย้มแจ่มใส เบิกบานใจ มีความสุขไม่เดือดร้อนใจ ซึ่ง 2 ข้อแรกเป็นเหตุแห่งความสุข และข้อหลังเป็นผลของความสุข อันหลักธรรมทั้งสามย่อมส่งเสริมต่อพุทธเกษตร หรือ เกษตรวิถีพุทธได้อย่าง ยั่งยืนทั้งในปัจจุบันและอนาคต

คำสำคัญ: พุทธเกษตร, นวัตกรรม, เกษตรอย่างยั่งยืน

Abstract

This article was a link to the knowledge of Buddhist principles applied to create a new body of knowledge that would be extended to the idea of the study of Buddhist agriculture or agriculture on the path of Buddhist. Its objective was to present a conceptual innovative with the conceptual set of 3 Buddha Concepts: Comprehension, Awakening, and Exaltation as a principle to promote Buddhist agriculture or agriculture on the path of



Buddhist which was like an intellectual tool for creativity, was an abstract work that could be applied to agricultural practices in the Buddhist way to be concrete and creative. It was a thought fertilizer with the principle of Comprehension, Awakening, and Exaltation.

The study found that: 1) Comprehension was the pursuit of knowledge, knowledgeable, and the transfer of knowledge. 2) Awakening was awakening from the old ideas, awakening from the same failure, and awakening from the closures of opportunities for progress. 3) Exaltation was particular the joyful behave of achievement as smiling, cheerful, happy, not anxious. The first and second were the cause of happiness and the last was the result of happiness. The three principles still had an effect to encourage on Buddhist agriculture or agriculture on the path of Buddhist, could be sustainable both in today and in the future.

Keywords: Buddhist Agriculture, Innovation, Sustainable Agriculture

บทนำ

พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นท่ามกลางภาวะแห่งสังคมที่แวดล้อมด้วยการเกษตร และการบ่มเพาะวิธีการบริหารจัดการกับความทุกข์ในทุกระดับทั้งในกลุ่มผู้ประกอบอาชีพเกษตรกร ย่อมเป็นความปรากฏในสังคมขณะนั้น แม้พระพุทธองค์เองก็ทรงชักโยงชี้แนะบุคคลเหล่านั้นด้วยหลักการและแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาโดยมีที่สุด คือ ความพ้นทุกข์จากพื้นฐานที่ผู้เผชิญกับทุกข์ในสภาวะต่างๆกัน โดยมีการกระทำด้วยกาย วาจา หรือแม้กระทั่งใจ

เกษตรกรเป็นกลุ่มประชากรใหญ่ในสังคมครั้งพุทธกาล แม้กระทั่งสังคมชาวพุทธในประเทศไทยที่อาศัยการประกอบอาชีพด้วยการทำเกษตรกรรมทั้งสิ้นถึง 8,094,954 ครัวเรือน คิดเป็นจำนวนเกษตรกรมากถึง 9,368,245 ราย จากสถิติของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2563) การนำนวัตกรรมเข้ามาเพื่อเป็นอุปกรณ์ในการพัฒนาสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประยุกต์หลักธรรมอันเป็นแนวทางเพื่อความสงบสุขอย่างยั่งยืน ให้มีส่วนช่วยเหลือและลดปัญหาทางสังคมได้ย่อมเป็นกุศลเจตนาอันสูงสุดของพระพุทธองค์ที่ทรงประกาศพระพุทธศาสนา

การสร้างสรรค์นวัตกรรมทางความคิด (Conceptual Innovation) เพื่อแก้ไขหรือส่งเสริมความสุขโดยมุ่งไปสู่ความสุขเสมอภาคและยั่งยืน ในบทความนี้จะได้นำเสนอนวัตกรรมทางความคิดเพื่อการเกษตรอย่างยั่งยืน ซึ่งสอดคล้องกับแผนพัฒนาชาติ 20 ปี สู่การพัฒนาด้านนวัตกรรมแห่งชาติ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2561: 8-9) แม้ว่าการนำเสนอนวัตกรรมความคิดบนพื้นฐานตามแนวทางพระพุทธศาสนาจะดูห่างไกลและขัดแย้งในเชิงคณิตศาสตร์ สถิติ เศรษฐกิจ หรือแม้แต่มุมมองต่อความเจริญทางด้านวัตถุภายนอก แต่ความเชื่อมโยงและพบกันของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่นำเสนอความสุขจากภายในจิตใจยังเป็นการแสวงหาและปรารถนา อยู่ภายในจิตใจของมนุษย์อย่างยั่งยืนควบคู่กับพัฒนาการและนวัตกรรมทางด้านวัตถุภายนอกอันเป็นรูปธรรมได้อย่างลงตัวและสอดคล้องกันในทางพฤติกรรมศาสตร์

พระพุทธศาสนา ศาสตร์เพื่อความสุขอย่างยั่งยืน

พระพุทธศาสนามีหลักสำคัญที่เป็นแกนหรือเสาหลักของศาสนาอยู่ 2 ประการ คือ ธรรม และ วินัย ธรรม คือ คำสอน บอก กล่าว อธิบาย ที่พระพุทธองค์ทรงถ่ายทอดสู่สาวกผู้เห็นประโยชน์และนำไปสู่การศึกษาการปฏิบัติจนได้รับผลเป็นปฏิเวธ มีความสุขเป็นเป้าหมายสูงสุดในแนวทางตามคำสอน ส่วนวินัยหรือ

เรียกโดยการประพจน์ว่า “ศีล” หรือข้อปฏิบัติอันเหมาะสมและให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและสังคม ไม่ก่อความเดือดร้อนวุ่นวาย ประทุษร้าย เบียดเบียน ทางกาย และวาจา ในหลักทั้งสองครอบคลุมกายกรรม วจีกรรม และมนโกรรม อย่างไม่ต้องสงสัย

การประยุกต์หลักธรรมและวินัยให้เกิดประโยชน์นั้น แม้จะเป็นการสอนเชิงนโยบายที่พระพุทธองค์ทรงมอบไว้ว่า ทำความดี ไม่ทำชั่ว ทำจิตใจให้ผ่องใส ย่อมเป็นแม่บทแห่งการกระทำทางกาย วาจา และใจได้อย่างสมบูรณ์ แต่การนำไปสู่การใช้และปฏิบัติตามนั้นย่อมมองข้ามปัจจัยอื่นๆ อันเป็นเสมือนการส่งเสริมในทุกๆ ระดับที่จะส่งเสริมสู่การนำหลักการนี้ไปสู่สังคม ตลอดถึงส่วนบุคคลผู้นำไปใช้ในชีวิต การงาน การเรียน การครองชีพและอื่นๆ ในการแสดงหลักธรรมของพระองค์จึงเสมือนเป็นหลักการใหญ่ที่รอให้สาวกนำไปประยุกต์ให้เหมาะสมแก่ตัวบุคคล การงาน สถานที่ สถานการณ์ และสภาวะทางสังคมที่แตกต่างตามปัจจัยทางกายภาพ โดยมีธงหลักของคำสอนคือความสุขสงบนั่นเอง

ในการแสวงหาและสร้างความสุขตามแนวทางพระพุทธศาสนานั้นจะพบได้ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้อย่างมีนัยยะอนุโลมตามเหตุและปัจจัย โดยหลักการสุขจากภายในสู่ภายนอก การย้อนความสุขและแสวงหาสุขจากภายในจิตใจจึงเป็นแนวทางเด่นชัดและเท่าเทียมส่งเสริมความเสมอภาค เพราะทุกคนมีจิตใจเป็นของตนเองการดำเนินตามปฏิปทาการแสวงหาสุขโดยเริ่มที่จิตใจ จึงเสมือนหนึ่งการให้คนหันกลับมาองและให้ความสำคัญกับจิตใจ ที่แม้จะแสวงหาสุขใดๆ จากภายนอกก็ย่อมเจือปนไปด้วยความไม่พอใจไม่สิ้นสุดและแสวงหาอย่างไม่จบ ปลายจะมีสุขได้อย่างยั่งยืน นี่เองเป็นศาสตร์แห่งพุทธะที่ทรงเปิดเผย ด้วยการเริ่มจากจิตใจ เริ่มจากความสุขทางใจ มรรคมงคล 8 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 37/490/373) โดยแนวทางการปฏิบัติดำเนิน เสมือนเส้นทางที่พระพุทธองค์ทรงได้ตัดไว้ให้พุทธศาสนิกชนได้เดิน ได้สัญจร ได้แสวงหาความสุขบนหนทางนี้ อันได้แก่ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การงานชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรพยายามชอบ สติชอบ สมาธิชอบ ทั้งแปดเส้นทางย่อยแต่รวมเป็นเส้นทางสายเอก เส้นทางเดียวที่จะส่งผลให้ผู้ปรารถนาความสุขได้พบจุดหมายคือความสุขอย่างตั้งใจหากไม่ย่อท้อ

การได้เดินบนเส้นทางอันมุ่งสู่ความสุขจากภายในย่อมส่งผลให้ผู้ปฏิบัติได้เกิดประสบการณ์ที่สามารถนำออกมาสู่ภายนอกด้วยความสุขจากจิตใจที่สุข แม้แสดงออกทางกายก็สุข พูดออกมาทางวาจาก็สุข ดังนั้นความสุขที่พระองค์ทรงแนะนำจึงมีคุณค่าอย่างหาสิ่งใดเปรียบไม่มี และสามารถจะนำไปประยุกต์ให้เกิดความสุขจากการงานอื่นๆ ได้อย่างไม่ต้องสงสัยเลย ทั้งนี้การประยุกต์ก็เป็นการนำออกหรือผลผลิตที่ออกมาจากจิตที่สุขภายใน หากความเบียดเบียนผู้อื่นไม่มี การนำหลักธรรมนี้ไปประยุกต์อย่างครบพร้อมย่อมนำไปสู่ความรู้ อันเป็นสมบัติภายในที่เชื่อได้ว่าแม้ใครจะปล้นแต่ความรู้นั้นก็ไม่สามารถปล้นจากจิตใจผู้เป็นเจ้าของ มนุญ มุกข์ ประดิษฐ์ (2547: 72) ได้ศึกษาหลัก มัชฌิมาปฏิปทา และให้ทัศนะว่า อริยสัจ 4 ประการ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 31/4/427) ชื่อว่าเป็นธรรมอันประเสริฐที่พระพุทธองค์ทรงแสดงเหตุ และผลอย่างสิ้นกระบวนการความที่ไปที่มาของปัญหา ความประสบทุกข์อันเกิดแต่ปัญหา วิธีการแก้ปัญหา และผลของการแก้ปัญหา อย่างที่ทราบกัน คือ ทุกขอริยสัจ สมุทัยอริยสัจ นิโรธอริยสัจ และ นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ หรือเรียกกันว่า มรรคอริยสัจ ทั้งปวงนี้ยังเป็นหลักสูตร หลักธรรม หลักคิด และหลักปฏิบัติอันนำไปสู่คำตอบ คือ ความสุขอย่างยั่งยืน ได้อย่างไม่มีกาลมีเวลา ไม่ว่าบุคคลใดได้นำไปใช้ก็ย่อมเกิดประโยชน์มากน้อยสมควรแก่ตนอันได้ปฏิบัติ ทั้งทางตรงและทางอ้อม ส่งผลปรากฏแก่ตนเองอย่างประจักษ์แน่นอน ตามนัยยะแห่งนิโรธสัจ คือ ความดับทุกข์ อันบุคคลผู้ได้ปฏิบัติจนเกิดความสุขขึ้นย่อมสัมผัสและรับรู้ได้มีลำดับดังนี้ นิโรธ จาโค ปฏิณิสสัคโค มุตติ อนาลโย ความสำรอกออก ความสลัดทิ้ง ความปลดปล่อยอย่างสิ้นเชิง



แนวคิดพุทธเกษตร หรือ เกษตรวิถีพุทธในสังคมไทย

เกษตรกรรมในสังคมไทยมีวิวัฒนาการมาโดยตลอดตั้งแต่ครั้งสมัยสุโขทัย จนถึงปัจจุบันที่ภาพของการเกษตรไทยสู่ความเป็นเกษตรเชิงอุตสาหกรรม ด้วยการทำการเกษตรเชิงเดี่ยวเพื่อป้อนผลผลิตเข้าสู่ตลาดทั้งภายใน และการส่งออกสู่ตลาดโลก รวมถึงการส่งผลผลิตป้อนสู่โรงงานอุตสาหกรรม และการแปรรูป การเรียกร้องและพัฒนาการของการเกษตรที่ผ่านการปฏิวัติมาโดยตลอด จนหลายศตวรรษที่ผ่านมา การลุกขึ้นและเรียกร้องเพื่อแสวงหาการเกษตรอย่างยั่งยืนจึงปรากฏโฉมหน้าขึ้น ท่ามกลางปัญหาจากการเกษตรเชิงอุตสาหกรรมที่มีการปลูกพืชเชิงเดี่ยว การทำให้หน้าดินถูกทำลาย การใช้สารเคมีเพื่อการเพิ่มผลผลิต และการมุ่งเน้นผลผลิตมากกว่าการทำเกษตรอย่างยั่งยืนและเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม

การเปลี่ยนแปลงภาคการเกษตรในประเทศไทยเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2526 การเกษตรได้รับการส่งเสริมและมีสัดส่วนโตขึ้นเฉลี่ยร้อยละ 4.1 ต่อปี จนเข้าสู่ยุคเกษตรอุตสาหกรรม (industrialization) อย่างสมบูรณ์ การส่งเสริมการเกษตรได้รับการส่งเสริมจากภาครัฐอย่างต่อเนื่อง ทั้งด้านวิชาการและเงินทุน ซึ่งมีทั้งผลดีในแง่มุมการเพิ่มทุนและเพิ่มปริมาณของผลผลิต แต่ทางตรงกันข้ามด้วยวิทยาการเทคโนโลยีที่เข้ามาสู่ภาคเกษตรทำให้การจ้างงานภาคเกษตรลดลงเพราะถูกแทนที่ด้วยเครื่องจักร เครื่องยนต์ เมื่อประเทศไทยและโลกเข้าสู่การเกษตรยุคใหม่ที่ผูกขาดด้วยทุน เทคโนโลยี และสถานะเศรษฐกิจ ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการเกษตรไทยสู่การทำเกษตรแนวใหม่เพื่อเน้นผลผลิต และสอดคล้องกับเศรษฐกิจมากขึ้น ด้วยการเปลี่ยนแปลงการเกษตรไทยไปตามกระแสโลกอันมุ่งสู่ความเจริญทางด้านวัตถุ เมื่อกาลเวลาผ่านไปผลกระทบผลเสียต่างๆ ก็เป็นตัวแปรเพื่อการเปลี่ยนแปลงแนวทางการทำเกษตร โดยตระหนักและศึกษาจากผลกระทบ และผลเสียในอดีตจากระบบการทำเกษตรเชิงอุตสาหกรรม

ปัจจุบันการทำเกษตรภายในประเทศไทยได้หันแนวทางและแสวงหาทางอันเป็นการปรับปรุง แก้ไข และส่งเสริมจนเกิดแนวทางใหม่ๆ เกิดนวัตกรรมใหม่ๆ ทั้งทางด้านทฤษฎีและเทคโนโลยี ตลอดจนการผสมผสานอันเป็นการแก้ไขปัญหที่เกิดจากการทำเกษตรแบบเชิงเดี่ยวหรือเกษตรแบบอุตสาหกรรม ที่มักจะมีการปลูกพืชเพียงชนิดเดียวเป็นจำนวนมากๆ และซ้ำๆ ในทุกๆ รอบปีการปลูก ทำให้ประสบผลเสียหายมากมาย (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์กรมวิชาการเกษตร, 2536 : 23) ทั้งด้านกายภาพของดิน ทั้งด้านผลผลิตที่ล้นตลาด ทำลายระบบนิเวศวิทยา สิ่งแวดล้อม และทางด้านเศรษฐกิจที่มีการกดราคาจากนายทุน ทำให้ราคาการตลาดของผลผลิตทางการเกษตรถูกลดมูลค่า ทั้งที่มีต้นทุนการผลิตสูงขึ้นเพราะต้องอาศัยเทคโนโลยี ทั้งนี้ยังต้องลดการจ้างงานภาคแรงงาน และเพื่อให้ได้ผลผลิตจำนวนมากขึ้นด้วยการอิงอาศัยเครื่องมือเครื่องจักรมากขึ้น สิ่งเหล่านี้นกลายเป็นปัญหาสะสมจากการประสบปัญหาอย่างยาวนานหลายทศวรรษ เกษตรทฤษฎีใหม่เป็นต้นว่า เกษตรพอเพียงตามแนวพระราชดำริ (ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9) เกษตรผสมผสาน เกษตรวิถีพุทธ เกษตรกรรมแบบยั่งยืน เกษตรแบบยังชีพ วนเกษตร เกษตรปลอดภัยพิช และการทำเกษตรอื่นๆ จึงเป็นทางเลือกเพื่อการแก้ไขปัญหามาจากการทำเกษตรเชิงเดี่ยวหรือเกษตรแบบอุตสาหกรรม (ธนสิทธิ์ คณหา, 2558 : 64-65)

เกษตรวิถีพุทธ คือ การทำเกษตรโดยนำหลักธรรม หลักคิด ในทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ในการทำเกษตรกรรมโดยมุ่งเน้นถึงความสุขเป็นเป้าหมายสูงสุดมากกว่าประโยชน์อื่น ไม่ว่าจะเป็นก่อนทำ ขณะทำ และหลังทำ การเกษตรนั้นๆ เป็นการนำหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนาประยุกต์สู่การดำเนินชีวิตรูปแบบต่างๆ รวมถึงการประยุกต์สู่การทำเกษตรกรรม โดยมีหลักใหญ่ใจความที่การทำเกษตรตามหลัก **“มัชฌิมาปฏิปทา”** หรือที่ทราบกันว่า การทำเกษตรโดยยึดหลักทางสายกลางเพื่อให้เกิดความสมดุลในทุกมิติของการทำเกษตร และได้รับผลคือความสุขทุกขณะมีความมุ่งมั่นทางด้านการพัฒนาจิตใจและเพื่อนำไปสู่การพึ่งพาตนเอง ไม่เบียดเบียนธรรมชาติหรือตนเองและผู้อื่น (หทัยรัตน์ ชาญวิการณ, 2558 : 7-8) สามารถ

เชื่อมโยงได้กับวัฒนธรรม เศรษฐกิจ และสังคม ตลอดจนการนำเทคโนโลยีเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งได้อย่างกลมกลืน และสมดุล การทำการเกษตรวิถีพุทธจึงไม่ได้จำกัดถึงคุณลักษณะภายนอกเป็นต้นว่า ขนาด การผลิต กำลังผลิตรายได้ การอิงอาศัยการใช้เทคโนโลยี หรือแม้แต่ขนาดการลงทุน เพราะสิ่งที่จำเป็นปัจจัยในเชิงรูปธรรมจะต้องมีความสมดุล ในมิติที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักทางสายกลางเป็นสำคัญ

พระไพศาล วิสาโร ให้นิยามลักษณะของการทำเกษตรวิถีพุทธว่า มีความมุ่งความเจริญงอกงามของชีวิตด้านจิตใจ ไม่เน้นการใช้ที่เกินไปจนเป็นหนี้สิน ประยุกต์ให้เข้ากับธรรมชาติระบบนิเวศในท้องถิ่น ใช้ทรัพยากรคนและสิ่งของ ส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น ไม่ใช่เครื่องจักรที่เกินขนาดจนเป็นภาระหนี้ในการซื้อหา ตลอดจนการใช้พุทธเกษตรเพื่อการกลมเกลียวจิตใจให้คนลดความโลภ รู้จักแบ่งปัน ไม่เห็นแก่ตัว (พระไพศาล วิสาโร, 2532 : 172-176) วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ แสดงนัยแห่ง พุทธเกษตรกรรมหรือเกษตรวิถีพุทธว่า คือ การทำเกษตรที่เข้าใจชีวิตและธรรมชาติที่มีความเชื่อมโยงกัน ชีวิตประกอบไปด้วยธาตุ 4 ดิน น้ำ ไฟ ลม เช่นเดียวกับธรรมชาติ การสร้างสมดุลของธาตุ 4 ในพื้นที่การเพาะปลูกจึงมีความสำคัญ (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2551 : 45-47) ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ กล่าวว่า พุทธเกษตรกรรมหรือเกษตรวิถีพุทธ เรียกอีกอย่างว่า “เศรษฐกิจสีเขียว” มีความสอดคล้องกันโดยหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาสามารถลดปัญหาสังคมได้ พร้อมทั้งลดปัญหาการทำลายธรรมชาติการประยุกต์และพัฒนาจะทำให้ทำได้ง่ายและทำให้การพัฒนาเกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากขึ้น โดยใช้จุดแข็งของพระพุทธศาสนาและเกษตรกรรมนำชาติไปสู่ทางเลือกใหม่เพื่อพัฒนาพื้นที่ระบบนิเวศ และสิ่งแวดล้อมขึ้นมาใหม่

เกษตรวิถีพุทธอาจจะถูกมองว่า เป็นเกษตรวิถีใหม่ที่ปรากฏขึ้นเป็นรูปธรรมในสังคมไทยเมื่อหลายทศวรรษไม่นานมานี้ โดยหลักคิดนี้ถูกนำไปดำเนินและปฏิบัติจริงโดยการประยุกต์หลักพุทธในการทำเกษตรโดย คุณวิฑูร หนูเสน เกษตรกรรางวัลโลกสีเขียว ปี พ.ศ. 2553 ชาวจังหวัดพัทลุง โดยการสนับสนุนของศูนย์เรียนรู้สุขภาวะชุมชน สำนักสนับสนุนสุขภาวะชุมชน สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) เป็นการเปิดหน้าศักราชใหม่ของ “เกษตรวิถีพุทธ” ขึ้นเป็นครั้งแรกอย่างเป็นรูปธรรม โดยประยุกต์หลักธรรม หลักคิดในทางพระพุทธศาสนาสู่สวน ไร่ นา แบบผสมผสาน ด้วยการปรับเปลี่ยนสวนยางพาราให้เป็นการนำพืชชนิดต่างๆ มาปลูกสร้างความสมดุลให้เกื้อกับระบบนิเวศ มีการทำเกษตรโดยเลียนแบบสภาวะแวดล้อมตามธรรมชาติ เข้าใจและเรียนรู้ความสมดุลของพืชที่มีการอาศัยพึ่งพากันเองตามธรรมชาติ เช่น พืชคลุมดินจะช่วยกักเก็บความชุ่มชื้นของดิน รักษาหน้าดิน พืชล้มลุกเปลี่ยนสภาพเป็นปุ๋ยอินทรีย์หลังหมดฤดูการ ลดปัญหาการใช้เคมีที่มีผลต่อธรรมชาติดิน ลดต้นทุนการเกษตร ผลที่ปรากฏในเวลาต่อมา คือ ระบบนิเวศสวนป่าสมบูรณ์ สัตว์ตามธรรมชาติและนกชนิดต่างๆ เข้ามาอยู่อาศัยได้ จากพื้นที่เกษตรที่มนุษย์ใช้ประโยชน์เพียงฝ่ายเดียวก็ถูกใช้ประโยชน์ร่วมกันระหว่างคนและสัตว์ตามธรรมชาติ พืชพรรณงอกงามดีมีปุ๋ยจากมูลสัตว์สร้างสมดุลธรรมชาติ การบริหารจัดการพื้นที่ก็เป็นอีกหนึ่งกุญแจสำคัญโดยการบริหารพื้นที่แบ่งออกเป็น 7 ส่วน ประกอบด้วย ส่วนที่หนึ่ง ป่ายางพาราที่มีการปลูกพืชผัก สมุนไพร ร่วมกัน ส่วนที่สอง ส่วนพื้นที่ปลูกยางพาราอย่างเดียวเพื่อประโยชน์ในการเก็บน้ำยางเป็นหลัก ส่วนที่สาม ป่าไผ่ จากเดิมเป็นพื้นที่ทำนาข้าว ปัจจุบันเป็นพื้นที่ป่าธรรมชาติปล่อยให้มีสัตว์อยู่อาศัย ส่วนที่สี่ นาข้าว ระบบเกษตรอินทรีย์ไม่ใช้ปุ๋ยเคมี ส่วนที่ห้า บ่อเลี้ยงปลา ส่วนที่หก ที่อยู่อาศัย ส่วนที่เจ็ด ส่วนปศุสัตว์ โดยยึดหลักความสมดุลทางกายภาพของระบบนิเวศ และความเป็นมงคลมา ทางสายกลาง โดยดูแลให้เกิดประโยชน์สูงสุด (สิรินทิพ, 2563) ปัจจุบันแนวคิด เกษตรวิถีพุทธ นำสู่การปฏิบัติได้ขยายบทบาทและส่งเสริมถ่ายทอดความรู้สู่ชุมชนใกล้เคียงและทั่วประเทศ โดยประสานเข้ากับวัฒนธรรม และวิถีชุมชน ให้และแบ่งปัน ส่งเสริมคุณธรรม ศีลธรรม ในมิติของการดำเนินชีวิตให้สงบสุขในครอบครัว สังคม และประเทศชาติ โดยการเฝ้าศึกษาสวนเกษตรวิถีพุทธของนายชูสินธุ์ ชนะสิทธิ์ นายกเทศบาลตำบลเขาหัวช้าง ได้ให้ความเห็นว่า การทำเกษตรวิถีพุทธนี้ได้ทำให้



สิ่งแวดล้อมกลับมาดีขึ้นโดยเห็นได้จากระบบที่ธรรมชาติรักษาตัวเอง เช่น แต่เดิมสวนยางพารามีการเปิดหน้าดินทำลายวัชพืช เมื่อใช้วิธีแบบเกษตรวิธีพุทธส่วนหนึ่งหน้าดินมีวัชพืชปกคลุมหรือมีพืชล้มลุกปกคลุมทำให้การชะรอกและกรองเศษดินกันไม่ให้หน้าดิน ตะกอนดินถูกชะล้างไหลลงสู่แม่น้ำลำคลอง ซึ่งลดปัญหาการตื้นเขินของทางน้ำสาธารณะ การปลูกพืชตามหลักการปลูกพืช 9 ขั้นของการทำเกษตรวิธีพุทธที่เริ่มตั้งแต่พืชรากพืชหัวได้แก่พืชสมุนไพร สามารถคลุมดิน พืชลำดับสูงขึ้นก็สามารถนำกิ่งก้านมาบริโภคนได้ ถัดมาเป็นพืชใช้สอย ไม้ผล จากนั้นก็เป็นพืชเศรษฐกิจ และไม้เนื้อแข็งที่นำมาใช้ประโยชน์ในการสร้างที่อยู่อาศัยได้ สิ่งที่เราเห็นชัดคือความหลากหลายและระบบนิเวศของสิ่งมีชีวิตที่สูงและมากขึ้น ผลผลิตน้ำยางก็เพิ่มขึ้นเพราะความอุดมสมบูรณ์ของแร่ธาตุในดิน โดยไม่ต้องพึ่งพาปุ๋ยเคมี (นายชูสินธุ์ ชนะสิทธิ์, 2555)

สรุป แนวคิดเกษตรวิธีพุทธ หรือ พุทธเกษตร ตามอัตโนมติของนักวิชาการทางด้านพุทธศาสนาและทางด้านการเกษตร ที่มุ่งหวังการเชื่อมโยงระหว่างพระพุทธศาสนากับการเกษตรกรรมของเกษตรกรชาวไทย ที่น้อมนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่อการทำเกษตรแบบใหม่เพื่อความยั่งยืน โดยการยึดหลักธรรมมัชฌิมาปฏิปทา หรือการทำเกษตรวิธีทางสายกลาง เป็นการทำการเกษตรกรรม โดยมีเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำเกษตรด้วยความสุขทางใจ ไม่ว่าจะเป็นก่อนทำ ขณะทำ และหลังทำ ก็ได้รับผลคือความสุขไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ตลอดถึงทรัพยากรธรรมชาติ ระบบนิเวศภายนอก แม้ในทัศนคติของนักวิชาการด้านศาสนาบางท่านอาจจะมองถึงความสมดุลเพียงเพื่อการทำเกษตรที่เน้นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ซึ่งจากการศึกษาพบว่า หัวใจสำคัญของเกษตรวิธีพุทธ คือ เอาความสุขเป็นเป้าหมายสูงสุดบนพื้นฐานหลักธรรมทางสายกลาง เห็นว่ามีความสอดคล้องกับหลักพุทธศาสนามากกว่า เพราะการที่คนจะจนจะรวย จะทำการงานมากหรือน้อย จะทำการเกษตรขนาดเล็กหรือใหญ่ไม่สำคัญ สำคัญที่ก่อนทำ ขณะทำ และหลังทำมีความสุขหรือไม่ ดังธรรมเป็นเครื่องวินิจฉัยกรรมดี หรือธรรมเป็นเครื่องส่งเสริมบุญ หรือผู้ทำบุญย่อมควรคำนึงถึงการกระทำที่ให้ผลเป็นสุข ไม่ว่าจะทำการกรรมทางกาย วาจา ใจ ก็ตาม ฉะนั้น การมองว่าการเกษตรวิธีพุทธเป็นการเกษตรของคนจนมีปัจจัยทางสังคมต่ำจึงค้ำและไม่เป็นธรรม ไม่ส่งเสริมให้ทุกคนเสมอภาคกันเหมือนความสุขที่เกิดได้กับทุกคนไม่ว่าจะมีฐานะ อาชีพ รูปร่าง หน้าตา วรรณะ ชาติตระกูล ที่แตกต่างกัน เกษตรวิธีพุทธจึงเป็นเกษตรสำหรับทุกคนผู้แสวงหา และปรารถนาความสุขอย่างยั่งยืน

ความคิดเชิงสร้างสรรค์เพื่อพัฒนาและส่งเสริมความสุขในการทำเกษตรกรรมวิธีพุทธ

ประยูร แสงใส ศึกษาแนวคิดเกษตรแนวพุทธในคัมภีร์พระพุทธศาสนาพบว่า การเกษตรในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายที่จะสร้างความสุขให้แก่มนุษย์โดยเน้นให้มีหลักบำบัดทุกข์ด้วยการใช้หลักธรรมในการลดความทะเยอทะยานอยากให้น้อยลง ทำให้เป็นเสมือนนายเหนือทรัพย์ เพื่อลดความโลภมากต่างๆ ซึ่งเป็นเป้าหมายในทางพระพุทธศาสนา (พระเทพรัตนมุนี, 2557: 53) แม้แต่เดิมการทำเกษตรกรรมวิธีพุทธจะรวมเอาหลักธรรมต่างๆ มาเป็นองค์คุณประยุกต์ให้เหมาะสมแก่การทำเกษตรให้เกิดผลสำเร็จ 3 ด้าน ดังที่พบจากการศึกษาของ พระมหาวิระศักดิ์ อภินนทเวที (2561) : 123-126) คือ ด้านที่หนึ่ง การพึ่งพาตนเอง หรือการใช้หลักธรรม อัตตา หิ อัตตโน นาโถ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532-2534 : 27/12/14) โดยการพึ่งพาตนเองนั้นเกษตรกรพึงมีความขยันอดทน ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม ห่วงไกลอบายมุข มีสติ พอเพียง รู้จักปล่อยวาง ด้านที่สอง การรวมพลังของเกษตรกร หรือมีสามัคคีธรรม (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 5/465/355) แบ่งปันช่วยเหลือกัน ตรงไปตรงมา เชื่อใจกันด้วยความอบอุ่น เอื้อเฟื้อ ไม่หลอกลวง สงเคราะห์ ชุมชน เน้นการมีส่วนร่วมวางตนพอดี และด้านที่สาม ด้านการพัฒนาก้าวหน้า อัตถะประโยชน์ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 30/673/333; 755/389) เกษตรกรหรือผู้เข้าร่วมโครงการเกษตรวิธีพุทธ ต้องเป็นผู้รู้ดี และมีความมั่นใจในสิ่งที่ตนกำลังทำ มีเป้าหมายชัดเจน รู้จักการบริหารจัดการพื้นที่ทำให้เกิดประโยชน์

สูงสุด รู้จักเพิ่มมูลค่าสินค้าทางการเกษตร ใช้ชีวิตด้วยความพอดี รู้จักประมาณ มีจิตใจเยือกเย็น รู้จักรอคอย รู้จักชุมชน มีวัฒนธรรมให้เกียรติเคารพในความคิดของผู้อื่น

การทำเกษตรให้อาศัยความพอเพียงที่สนับสนุนด้วยปัจจัยด้านความพอเพียงทางเศรษฐศาสตร์ เป็นอีกนัยที่มีการให้ทัศนะว่า การปรับตัวให้สอดคล้องกับธรรมชาติของมนุษย์ โดยดูที่สภาพจิตใจหรือแรงจูงใจอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจ คือ ความอยากที่เรียกว่า ความโลภ ความโลภเป็นธรรมชาติของมนุษย์ ดังนั้น เศรษฐศาสตร์ที่ผลักดันด้วยความอยาก ความโลภจึงเป็นมุมมองปกติทางด้านเศรษฐศาสตร์ ยิ่งกว่านั้น ความโลภยังเป็นธรรมชาติที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาของมนุษย์ มีการแข่งขัน และดำเนินไปอย่างมีพลัง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2559 : 74-75) พุทธเกษตรจึงเป็นทางเลือกเพื่อการทำมาหากินให้เกิดขึ้นจากความโลภ ความต้องการให้สมดุลกับทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นปัจจัยพื้นฐานในการเกิดขึ้นของระบบเกษตรกรรมที่สมดุลและยั่งยืน

บทความนี้จะได้นำเสนอหลักการแห่งพุทธะ 3 คือ ความเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น และผู้เบิกบาน จากส่วนหนึ่งแห่งพระพุทธคุณ 9 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 12/95/67) ที่เป็นพุทธภาวะ และพุทธคุณ มาสู่วิธีแห่งพุทธะที่จะนำนวัตกรรมความคิดนี้ไปปรับใช้ได้กับการทำเกษตรกรรม เพื่อส่งเสริมเกษตรกรรม ในมิติแนวคิดตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ต่อไป

รู้ (Comprehension) คือ การรู้ดี รู้ในหลักการอันถูกต้อง มีการศึกษา ลดโอกาสความล้มเหลวในการทำเกษตรเพราะไม่ได้ศึกษาปัจจัยต่างๆ ให้ถ่องแท้ ทำความเข้าใจในพืชที่ปลูก ดินที่ปลูก แม้เกษตรกรรมอื่นๆ ก็ตาม ควรเป็นผู้แสวงหาความรู้ ศึกษาแนวทางอันเหมาะสมกับตนเพื่อการทำเกษตรอย่างไม่ประมาท ใช้ความรู้เป็นเครื่องส่งเสริมการงาน การปลูก การผลิต มีการวางแผน และออกแบบไว้ นานา การเกษตรกรรมอย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อม ดิน น้ำ ไฟ ลม อย่างกลมกลืนกับ ฤดูกาล อุณหภูมิ และความเหมาะสม ด้วยการเน้นการศึกษาทั้งทางด้านทฤษฎีและรู้แจ้งเกิดจากการลงมือ ทำให้เกิดทักษะขึ้นเฉพาะแก่ตนเอง และสามารถถ่ายทอดสู่ลูกหลาน หรือชุมชนอื่นได้ เป็นผู้ใฝ่ในความรู้ เป็นผู้รู้ และเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ได้

ตื่น (Awakening) คือ ตื่นตัวต่อการเปลี่ยนแปลงไม่จมปรักกับความรู้เดิมๆ เทคนิควิธีการเดิมๆ หรือเทคโนโลยีเดิมๆ คติการทำเกษตรเดิมๆ ก้าวข้ามขีดจำกัดทางความรู้ ความสามารถ มีการพัฒนาตนเองเป็นผู้ตื่นจากความซ้ำซากจำเจ หาหนทางออกไม่ได้แสวงหาวิธีการ การพัฒนาการวิทยาการใหม่ๆ ที่ส่งเสริมให้เกษตรกรรมของตนเองเจริญยิ่งขึ้น ไม่จมอยู่กับความคิดเดิมๆ หลบเลี่ยงอยู่กับมโนคติที่ปิดกั้นความเจริญ ไม่ว่าจะเป็นด้านใดที่เป็นอุปสรรคขวาง ถ่วงความเจริญ คิดค้น แสวงหา ให้โอกาส และทดลองทำ วิทยาการใหม่ๆ ความรู้ใหม่ๆ กระบวนการ วิธีใหม่ๆ ให้ดียิ่งขึ้น แม้ที่อยู่แล้วก็พัฒนาต่อยอดให้เกิดความมั่นคงและเจริญยิ่งขึ้น ทั้งในด้านจิตใจ มีความสุขจากการทำเกษตรกรรม ไม่เบื่อไม่หน่ายมองเห็นความเจริญและความสุข แบ่งปันช่วยเหลือ ให้โอกาสตนเองและคนอื่นเพื่อความก้าวหน้าสู่ความประสพผลสำเร็จ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านคุณภาพและปริมาณของผลผลิตทางการเกษตร ตื่นจากความคิดเดิมๆ ตื่นจากความล้มเหลวเดิมๆ ตื่นจากความปิดกั้นโอกาสในการเจริญก้าวหน้าต่างๆ

เบิกบาน (Exaltation) คือ จิตใจที่ได้รับผลจากความสุข มีความปลื้มปิติในผลงานที่ตนได้ทำดีแล้ว อันเป็นผลมาจากการประสพผลสำเร็จในการทำเกษตรวิถีพุทธโดยมีผลผลิตจากการเกษตรที่สมบูรณ์ได้ผลงอกงามดี ส่งผลให้เกษตรกร ครอบครัวและสมาชิกในชุมชนและเครือข่ายมีสุขภาวะภายใน และสุขภาวะภายนอก สมบูรณ์ อยู่ดีกินดี มีความสุข เรียกได้ว่าเบิกบานกาย ยิ้มแย้มแจ่มใส เบิกบานใจ มีความสุขไม่เดือดร้อนใจ

การส่งเสริมให้เกิดสุขภาวะเบิกบานอาจกล่าวได้ว่า เป็นธรรมฝ่ายผลจากการส่งเสริมธรรมฝ่ายเหตุ สองประการข้างต้น คือ รู้ และตื่น แล้วนั้น เกษตรวิถีพุทธจึงตอบโจทย์ของการทำเกษตรกรรมแบบใหม่อีกทางสำหรับผู้ที่ยังย่ำแย่อยู่กับปัญหาเดิมๆ ในการประสพผลในความไม่สำเร็จจากการทำเกษตรเชิงเดี่ยวหรือเกษตร



แบบอุตสาหกรรม ให้มีทางเลือกที่จะนำพาตนเองและครอบครัวให้เป็นผู้มีอยู่มีกิน มีความสุขกาย สุขใจ อันเป็นความยั่งยืนในการประกอบสัมมาอาชีพที่ไม่เบียดเบียนตนเองไม่ต้องไปกู้หนี้ยืมสิน ไม่ต้องเบียดเบียนผู้อื่นมีผลผลิตการเกษตรเพียงพอต่อการดำรงชีวิตของตนและครอบครัว ทั้งยังส่งเสริมคุณธรรมมีการให้และแบ่งปันในชุมชน ไม่แสวงหาความโลภมากเกินไปอันเป็นความไม่สมควรไม่รู้จักพอ ไม่รู้จักอึดเบียดเบียนผู้อื่น ทำให้สังคมวุ่นวาย ประเทศชาติเป็นภาระ สามารถเลี้ยงชีพและสร้างความมั่นคงยั่งยืนให้แก่ตนเองและครอบครัวทั้งทางด้านปากท้อง หน้าที่การงานการเกษตรกรรม และการถ่ายทอดแบ่งปันส่งเสริมบอกกล่าวต่อผู้อื่นให้ได้รับประโยชน์อันจะนำไปสู่ความสำเร็จในวงกว้างอย่างไม่จำกัดเฉพาะตนเชื่อว่าสร้างความยั่งยืนบนเกษตรวิถีพุทธได้อย่างสิ้นข้อสงสัย

บทสรุป

การเกษตรทฤษฎีใหม่หรือการเกษตรแนวใหม่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในไทยตั้งแต่สังคมเกิดการตระหนักถึงความเสียหายของระบบนิเวศที่ส่งผลจากการทำเกษตรแบบพืชเชิงเดี่ยว และการทำเกษตรเชิงอุตสาหกรรม ประเทศไทยได้อาศัยความเข้าใจและประยุกต์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา โดยอย่างยิ่งหลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลางอันเป็นหลักสำคัญที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้และถ่ายทอดแสดงต่อพุทธศาสนิกชน การประยุกต์หลักมัชฌิมาในการทำเกษตร ได้ปรากฏเป็นรูปธรรมขึ้นในประเทศไทย โดยผนวกเอาหลักธรรมอื่นๆ อันเป็นหลักธรรมเครื่องสนับสนุนเข้าด้วย และเรียกว่า เกษตรวิถีพุทธ หรือ พุทธเกษตร ตามความเข้าใจทางภาษา แต่อย่างไรก็ตาม การทำเกษตรเหล่านี้น้อมยึดหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องดำเนินและมีเป้าหมายเดียวกันสูงสุด คือ สร้างความสุขให้เกิดขึ้นบนพื้นฐานของคุณธรรมทั้งส่วนปัจเจกบุคคล ครอบครัว สังคม และประเทศชาติ

พุทธเกษตรถูกนำไปประยุกต์ในการทำเกษตรแบบผสมผสานโดยมีการรักษาสสมดุลทางระบบนิเวศ สร้างและฟื้นฟูธรรมชาติที่เสื่อมโทรม ลดการพึ่งพาสารเคมี การใช้เกษตรอินทรีย์เป็นทางเลือก มีการผสมผสานศาสตร์อื่นๆ เพื่อการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร และรักษาคุณภาพ ตลอดจนไม่ลืมที่จะตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักทางสายกลางไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ไม่ทำลายธรรมชาติ เข้าใจระบบการพึ่งพิงห่วงโซ่ของระบบนิเวศ จนนำมาสู่ความสำเร็จสามารถสร้างอาหาร สร้างความมั่นคงทางฐานะ สร้างเศรษฐกิจที่เหมาะสมกับตนเองและสังคม มีการส่งเสริมแบ่งปัน ทั้งด้านผลผลิต วิชาการ เทคนิค เทคโนโลยี และภูมิปัญญา ระหว่างสมาชิกและผู้สนใจ

การส่งเสริมพุทธเกษตร หรือเกษตรวิถีพุทธด้วยหลักธรรม หลักแนวคิดทางพระพุทธศาสนา หรือนวัตกรรมทางความคิดได้แก่ **“หลักพุทธะ 3: รู้ ตื่น เบิกบาน”** เป็นเสมือนเครื่องมือทางปัญญาให้เกิดการสร้างสรรค์เป็นผลงานรูปธรรมที่จะนำไปประยุกต์ในการทำเกษตรวิถีพุทธได้เป็นอย่างดี เป็นเสมือนปутьทางความคิดที่จะนำไปสู่การสร้างสรรค์ด้วยองค์ความรู้คือ รู้ (Comprehension), ตื่น (Awakening), เบิกบาน (Exaltation) โดยนัยว่า 1) รู้ คือเป็นผู้ใฝ่ในความรู้ เป็นผู้รู้ และเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ได้ 2) ตื่น คือ ตื่นจากความคิดเดิมๆ ตื่นจากความลุ่มหลงเดิมๆ ตื่นจากความปิดกั้นโอกาสในการเจริญก้าวหน้าต่างๆ 3) เบิกบาน คือ เบิกบานกาย ยิ้มแย้มแจ่มใส เบิกบานใจ มีความสุขไม่เดือดร้อนใจ ซึ่ง 2 ข้อแรกเป็นเหตุแห่งความสุข และข้อหลังเป็นผลของความสุข อันหลักการทั้งสามย่อมยังให้เกิดผลสนับสนุนและส่งผลดีต่อ พุทธเกษตร หรือ เกษตรวิถีพุทธ ได้อย่างยั่งยืนทั้งในปัจจุบันและอนาคต

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2563). *เกษตรกรไทยมีเท่าไรกัน*. สืบค้นเมื่อ 21 เมษายน 2563, จาก <https://marketeer online.co/archives/>.
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์กรมวิชาการเกษตร. (2536). *เกษตรยั่งยืน อนาคตของการเกษตรไทย*. กรุงเทพมหานคร: กรมวิชาการ เกษตรกระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- ชูสินธุ์ ชนะสิทธิ์. (27 กุมภาพันธ์ 2555). บทสัมภาษณ์. *หนังสือพิมพ์โพสต์ทูเดย์*.
- ธนสิทธิ์ คณหา. (2558). การพัฒนาศูนย์การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์วิถีพุทธบนพื้นฐานปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง. *รายงานวิจัยคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*. มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์.
- พระเทพรัตนมุนี. (2532). การเกษตรแนวพุทธเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน. *วารสารช่อพะยอม*, 25(1): 53.
- พระไพศาล วิสาโล. (2532). *พุทธธรรมกับการพัฒนาสังคม*. กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2559). *เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ (Buddhist Economics)*. พิมพ์ครั้งที่ 15, นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน.
- พระมหาวิระศักดิ์ อภินนทเวที (แสงพงษ์). (2561). *การบูรณาการหลักพุทธธรรมกับเกษตรทฤษฎีใหม่ของ ศาสตราจารย์พระราช(วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต)*. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มนูญ มุกข์ประดิษฐ์. (2547). *มัชฌิมาปฎิปปทาในพระไตรปิฎกทางสายกลางในแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำริ(วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต)*. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2532 – 2534). *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์วิญญาน.
- วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ. (2551). *เส้นทางเกษตรกรรมยั่งยืน*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิชีววิถี.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2561). *แผนฯ 12 ฉบับประชาชน นวัตกรรมคือหัวใจของการพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ.
- สิรินทิพย์. (2563). *สวนเกษตรวิถีพุทธ*. สืบค้นเมื่อ 22 กรกฎาคม 2563, จาก <https://www.thaihealth.or.th/Content/19175-.html>.
- หทัยรัตน์ ขาววิการณ. (2558). *การพึ่งตนเองในรูปแบบพุทธเกษตรกรรมของชุมชนศาลือโคก อำเภอไพศาลี จังหวัดนครสวรรค์(สารนิพนธ์มหาบัณฑิต)*. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.